

DANSK BIBLIOTEKSHISTORISK SELSKAB

BIBLIOTEKS HISTORIE

2

KØBENHAVN

1988

Bibliotekshistorie 2

Udgivet af Dansk Bibliotekshistorisk Selskab

Redaktion: Jørgen Svane-Mikkelsen

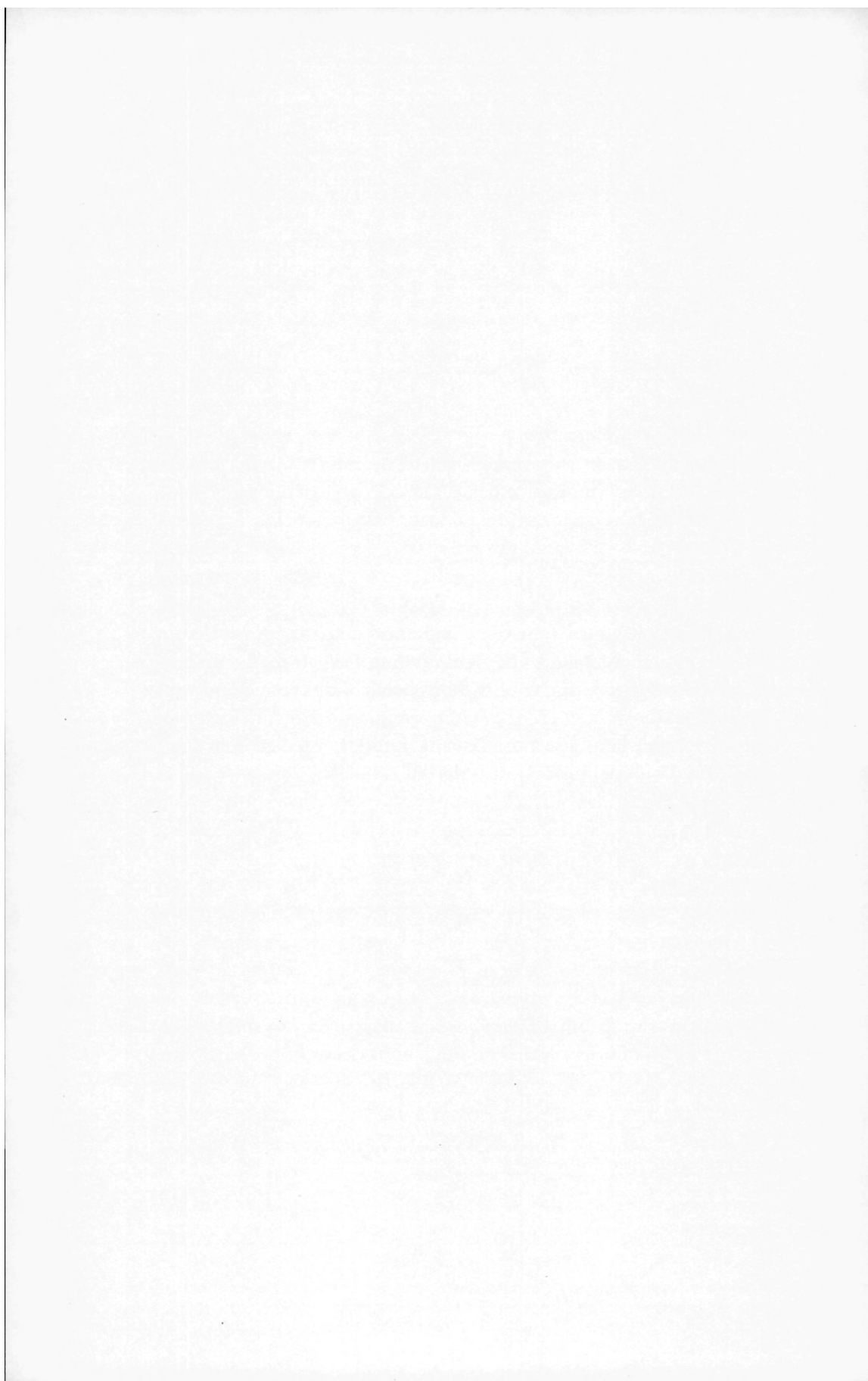
© Dansk Bibliotekshistorisk Selskab 1988

ISSN 0109-923X

Sat med Bembo antikva hos Text Fotosats I/S
og trykt hos Poul Kristensen Grafisk Virksomhed Herning
Kongelig Hofleverandør

Indhold

Böcker på Gotland under 1600-talet Af <i>Åke Åberg</i>	5
Kiøbenhavn vilde kunne lære meget af Poughkeepsie C.J. Foghs bibliotekslovsforslag fra 1854 og dets amerikanske baggrund Af <i>Helge Nielsen</i>	44
De militære biblioteker og hærordningen af 1867 Af <i>Marton de Hartanyi</i>	71
Centralbibliotekarernes vandrebog Spredte træk af de danske folkebibliotekers historie 1919-24 Af <i>Poul Daugaard</i>	83
Sofus Larsen Af <i>A. G. Drachmann</i>	120
Efterskrift af <i>Marton de Hartanyi</i>	143
Dansk Bibliotekshistorisk Selskab Beretning 1984-87	152

Böcker på Gotland under 1600-talet

Av Åke Åberg

Inledning: Uppgift och problem

Det finns olika sätt att få kunskap om forna tiders bokliga kultur, om bokäggande och läsning. De har alla sina brister och måste därför suppleras varandra. Bouppteckningar och än mer bokauktionskataloger är sällsynta under den tid vi här sysslar med, och deras bestånd av titlar är inte representativt. De överbetonar skrifter som har ekonomiskt värde och ger prestige, som visar fromhet och lärdom, och utelämnar den billiga och efemära underhållningslitteraturen, som vi vet varit vanlig och säkert i hög grad bidragit till att forma människors åsikter och värderingar.¹ Ett individuellt, konkret vetande ges av biografiska notiser, men sådana är ovanliga och svårfunna och dessutom i regel hämtade från läsvana miljöer, medan den långt talrikare breda allmänhetens attityder till läsandet lämnas odokumenterade. Om en dagbok eller brevsamling med personliga data om en prästs eller ämbetsmans läsupplevelser under 1600-talet är en dyrbarhet, så skulle det vara en sensation att finna något sådant om en borgare eller bonde för att inte tala om hans hustru. En sista typ av material är biblioteken och böckerna själva. En bibliotekskatalog eller en boksamling berättar om biblioteket som en resurs för en viss grupp, och är man lycklig nog att ha boken själv framför sig, med ägarens namn och kanske anteckningar, kan man komma ett stycke på väg mot kunskap om människors intellektuella, kulturella och personliga liv förr i tiden. Man kan finna hur böcker köpts – när, var

Åke Åberg, fil. dr., tidl. lektor ved Bibliotekshögskolan og 1961-66 länsbibliotekarie på Gotland. Eskadervägen 32, 7. 183 54 Täby, Sverige.

och till vad pris – ärvts – kanske i generationer – eller skänkts. Anteckningar kan berätta om läsupplevelser men också ge personligt intressanta notiser. Läsaren måste emellertid också relateras till boken, som därför skall placeras i sitt bildningshistoriska sammanhang.

Detta är vad som här ska försökas med det material som erbjuds främst av Visby Sävskolas, tidigare trivialskolas bibliotek, nämligen de delar av detta som kan beräknas ha funnits på Gotland under 1600-talet. Man måste vara beredd på att materialet lämnar en ganska gles information, och för att ge en fylligare bild har undersökningen kompletterats med en analys även av de böcker med gammal gotländsk proveniens som förvaras i Landsarkivet och Fornsalen.

Äldre bokkultur på Gotland

Man ska inte vänta sig någon rik bokkultur på Gotland under vår period. Ön var ett land av köpmän och bönder, samhällsgrupper för vilka böcker spelade en mindre betydande roll. Näringslivets stagnation gav dessutom inga ekonomiska förutsättningar för en litterär blomstring. Administrationen och kyrkan/skolan, normalt de viktigaste baserna för en boklig kultur, hade få företrädare. Man kan förresten undra om situationen varit mycket annorlunda under medeltidens ekonomiska och politiska storhetstid. I Centraleuropas hansestäder kunde under medeltidens slut existera så kallade rådsbibliotek, boksamlingar huvudsakligen av referenskaraktär att begagnas av administrationen och möjligen någon lokal lärd; under humanismens blomstring på 1500-talet kunde de växa och bilda grunden för 1600- och 1700-talets national- och universitetsbibliotek.² Från Visby synes något sådant inte vara bekant och knappast sannolikt. Stadens nedgång hade redan begynt när dessa bibliotek utvecklades.

Inte heller fanns här någon kyrklig institution på hög nivå som kunde bära en bibliotekskultur. Naturligtvis måste det ha funnits liturgiska handböcker och böcker i kanonisk rätt i kyrkorna, säkert också en och annan andaktsbok, även i enskild ägo. Man måste ha kunnat utbilda officianter vid gudstjänsten – från luthersk tid finns uppgifter om talrika musikalier. Studier bedrevs vid klostren även

här; att både dominikanerna och fransiskanerna ägde böcker vet vi. Men medeltidens bibliotek var inte ens under gynnsamma omständigheter stora. Det förbjöds av material och teknik – pergament och handskrift – men än mer av livssynen, som misstrodde fri forskning och länge begränsade de tänkbara källorna till ett ringa, auktoritärt erkänt bestånd. Traditionen att Roma kloster skulle ha ägt 2000 volymer måste avvisas som orimlig. Hade man tiondedelen därav är det vackert så.³

Veterligt har ingenting bevarats av Gotlands medeltida bokbestånd. Det har förstörts under senmedeltidens krigiska härjningar och genom reformationens kulturella nedgång, som visserligen inte var så katastrofal i Danmark som i flera av Centraleuropas länder. Om det gick till på Gotland som annorstädes i det danska väldet, har kyrkans sekvestrerade gods, inkl dess böcker, magasinrats för statens räkning i dennas lokaler, dvs sannolikt Visborgs slott. Petrejus uppgift att han där sett böcker från klostren kan alltså vara riktig, och det kan vara därifrån som gamla handskrifter överlämnats både till påvens utsända manuskriptsamlare och till historikern David Chytraeus i Rostock.⁴ Somligt har väl för det goda pergamentets skull sänts till Köpenhamn som omslag till administrativa handlingar. Kanhända skulle man finna gotlandica i handlingar i danska riksarkivet! En liten rest, både av böcker och handlingar, kan möjligen döljas i pärm och rygg på böcker som kan påvisas vara bundna på ön under 1500- och 1600-talen och som finns kvar här. Exempel ger Richard Steffen i olika skråhandlingar från 1600-talet.

Läroverksbiblioteket äger idag minst 60 utländska 1500-talstryck och 6 svenska, vartill kommer 7 danska och 1 isländskt (Hólar 1580, dessutom ett från Skálholt 1688). De svenska 1600-talstrycken är över 130, de danska 9. Läger vi härtill böcker som nu saknas men som veterligt ingått i samlingen blir antalet böcker äldre än 1700 tjugotalet större. Härtill kommer ett antal personskrifter, predikningar, dissertationer och andra tillfällestryck. Många av böckerna är värdefulla både som konstnärliga och tekniska produkter och givetvis ur innehållssynpunkt, men sitt största värde har samlingen som ett sammanhållet, organiskt framvuxet dokument över gotländsk bildningshistoria, i vårt fall från 1600-talet. Vi måste alltså

bok för bok söka bevis för vilka som befunnit sig på Gotland under detta sekel, i förhoppning att de ska spegla eller ha inverkat på öns andliga liv under den tiden.

De äldre böckerna i Fornsalen och Landsarkivet är färre, men båda äger dock flera titlar, även på svenska och danska, från tiden före 1700. I bouppteckningarna finner man framför allt böcker på latin och tyska – inkl plattyska – men även på svenska och inte så få på danska. Ovisst är förstås om de senare funnits här redan på dansk tid. Mest sannolikt är det beträffande danska biblar, psalmböcker och andaktsböcker, men det kan också gälla Henrik Smiths bekanta läkarbok, »en dansk Gloosebook«, »16 st. gamle böcker mesta delen i dansk styl och intet nu af stort werde« (alla i bouppteckningar från 1711), Poul Andersen Medelbys *Jesu Christi Pinis Historie* från 1597 (bouppteckning 1724), Strelows *Chronica Guthilandorum* från 1633 (1731) och en »dansk örtebok« (1738). »Hesiodus på danska« i en bouppteckning 1711 måste vara Henrik Gerners rimmade översättning av 1670.

En reservation måste göras. Bibliotekens uppgift som bokliga centraler för vetande och upplevelse renodlades först långt in på 1800-talet. Dessförinnan var de därtill, särskilt i ett litet samhälle, den enda och naturliga förvaringsplatsen för allsköns böcker och andra föremål av antikvitets- eller kuriositetsintresse – det var då museet växte fram inom biblioteket. Vi kan alltså inte alltid lita på att bibliotekets böcker, som ju oftast var gåvor, verkligen motsvarar samhällets andliga behov ens då gåvan skedde. Åtskilliga av dem har förmodligen inte blivit lästa, sedan de placerats där.

Borgare, bönder och adelsmän som bokägare

Vi börjar med den samhällsgrupp vars läsvanor och läsmängd är sämst dokumenterad och minst känd, nämligen de världsliga yrkenas folk. Tyvärr är dessa ofta de sämst biograferade. Det är därför möjligt att en grundligare personhistorisk forskning på detta fält kan fördjupa vårt vetande.

För den välbärgade borgaren blev redan vid början av 1600-talet familjebibeln, dyrbar och avsedd att ärvas, karakteristisk. Några sådana släktklenoder hör till bibliotekets tidigaste förvärv.

Caspar Højer köpte 1636 i Roskilde en *bibel på plattyska*, sannolikt en Lübeckutgåva 1531-32. Titelbladet saknas, men det präktiga bandet med medeltida pergament i pärmen är i gott skick. Bibeln innehåller hans anteckningar om hans karriär i Visby, där han slutade som borgmästare och en framstående man. Hans änka gifte om sig med en Schröder och det är väl denne som övertagit boken och där 1658 antecknat dopet av sonen Caspar och dennes förnäma faddrar.

1638 köpte Visbyköpmannen Cordt Gabrielsen ett exemplar af Kristian IV:s danska bibel från 1633 i ett utomordentligt vackert band. Även han har tänkt sig boken som ett familjedokument, men hans anteckningar får för oss en tragisk underton. Den första gäller dottern Marens död 1641. 1656 kommer nästa notering, om hustrun Karens frånfälle; hennes praktfulla gravsten står vid Klinten bakom domkyrkan. Han gifter redan 1657 om sig med Anna Jakobsdatter, men barn ger hon honom inte, och 1665 antecknar han att han med hustruns medgivande skänker bibeln »till wor latinske skolle herudi Wisby till skolle mesterns studia». En annan hand meddelar att Cordt Gabrielsen dog 1670, och boken gick då över i skolans ägo. Det är inte dess första förvärv men dess äldsta bevarade med förvärvsdatum.

En motsvarighet från svensk tid är den *Psaltare*, Sthlm 1619 (Fornsalen), vari invandraren rådmannen Nils Birgersson med början 1653 antecknar familjedata: sitt bröllop och sina barns födelse med deras många faddrar.

Cordt Gabrielsen har också ägt ett fordom vackert exemplar av Folkvard Alexandersen Chants *Magistratus consiliarius sev Judicum speculum ethice udgjort* ... Khvn 1641, ett slags moralisk vägledning för domare och annan överhet. På sin väg till biblioteket har boken sedan ägts av några gotländska präster och lärare, Göran Brygger i Fole (död 1714) och Nils Wedeman i Atlingbo (1665-1726).

1698 skänkte magistratssekreteraren Nils Qvistson (f. 1670) åt sin svåger, kämnären Magnus Tysk, *Das neue Testament*, Frankfurt a.M. 1606 (Fornsalen).

Det tidigaste kända bokförvärvet av en lekman är också en gåva: superintendenten Poul Andersen Medelbys predikosamling för barn *En liden Børneforklaring ofver Vor Herris Jesu Christi Pinis oc Døds*

Historie, Khvn 1597. Författaren skänkte den, senast 1599 då han avgick, till »Aerlig, Gudfrygtig oc velforstandig Mand Knud Bertelsøn, Borger i Visby paa Gotland, min gode Ven til it venligheds tegn« (Landsarkivet). Samma titel återfinnes i bouppteckningen efter skomakaren Nils Nilsson, som dog 1724.⁵

En icke ovanlig väg för böcker är en begynnelse hos en lärd man, dokumenterad om inte med hans namn så med prydligt skrivna latinska noter, och därpå ett gradvis sjunkande till lekmän, som kanhända köpt boken mindre som en text än som ett föremål med status. Deras namn kan inte alltid identifieras, men deras sociala ställning framgår av den oövade handstilen, ibland av trohjärtade anteckningar och klotter. Några mycket märkliga och sällsynta böcker har vandrat denna av slumpen styrda väg till biblioteket. I flera fall är räddaren Eric Johan Brun, död 1766 som avsigkommen skollärare och blott efter konsistoriets upprepade tvekan prästvigd, svartlistad för sitt »för en prestman oanständiga lefvernes skull« och för »visad sidovördnad mot consistorium« (Lemke). Denne outsider har alltså gjort den gotländska kulturen betydelsefulla tjänster.

En av de dyrbarheter som Brun räddat åt eftervärlden är den danske humanisten och boktryckaren Christiern Pedersens *En nøtte- lig Legebog ffaar ffattige oc rige unge oc gamle ...* samt *Om urte Vand ...* Malmö 1533 resp. 1534, samlade i en volym. Dess förste ägare känner vi inte, men sedan har den, gärna med en mansålders mellanrum, vandrat mellan olika: 1566 har den tillhört Oluff Rasmussen, 1601 Hans Hendrichsen, 1622 Christoffer Veisen (?), 1625 Rasmus Mattsønn, och slutligen 1633 Hans Christophersen. Den sistnämnde har på inhäftade blad tillfogat flera läkarrecept. Näppeligen har någon av dem varit universitetsutbildad läkare – hela Danmark hade 1600 bara 13 sådana och Gotland fick sin första 1688 (Lemke s. 517-18) – utan snarare rör det sig om bårdskärare el. dyl.⁶

Rasmus Mattsønn skriver sig »i Andsarffve«, och han är väl den med det namnet som 1614 bodde på denna gård i Stenkumla. Senast 1625 har Christiern Pedersens läkarbok alltså befunnit sig på Gotland, ägd av en bonde. Den har då varit nära 100 år och tydligen i fullt bruk.

En annan berömd läkarbok från 1500-talet, Henrik Smiths, har

enligt bouppteckningen 1711 ägts av borgaren Johansson Schmidt. Samma arbete – kanske samma exemplar – kan vara en »dansk örtebok«, som efterlämnades av stadsfiskalen Magnus Stenbom 1738.

En intressant proveniens har Islandslagen, *Lögbók Islendinga* eller *Jónsbók*, tryckt i Hólar 1578-1580. Den är bunden i ett prydligt samtida band; titelblad saknas. Dess ägarförteckning börjar redan 1590 med en dedikation på isländska till »Thorsteine Illugasyne, mijnom goda kunningia«, underskriven av en A.J., vilket tolkats som Arngrimur Jónsson. Denne var präst och sekreterare åt biskopen Gudbrand Thorlaksson, som skrivit dedikationen och som är bokens verkliga givare. Thorsteinn var präst i Múla på Island. På Gotland har boken befunnit sig senast 1629, enligt följande inskription: »1629 är denne Laugh Bogh mig foreret af min gude Ven Christen Nielsen Tønnebinder her wdi Visby«. En Christen Tønnebinder dog i Visby 1661. Det kan ha varit han som ägt boken, och han behöver naturligtvis inte ha varit tunnbindare. Mottagarens namn kan inte tydas. Dessutom har boken två danskskrivande ägare. Den ene skriver sig med mycket ovan stil Anders Hansen Lallik (?), i så fall Lollik, dvs från Lolland). Barn till en Hans Lollick, kanske syskon till Anders H. L., begrovs som späda i Visby 23 mars, 9 april 1662 och 31 juli 1664. Den andre skriver: »Hans Jørgensen (?) er mit naffned / så kaller de mig wdi Kiøbenhaffnen / 1662 den 28 augusti«. En Visbyborgare med det namnet dog 1664. Man frågar sig hur boken vandrat från det danska väldets västligaste utkant till dess östligaste. Den kan ha följt någon tjänsteman som förflyttats den vägen. Själve Christoffer Valkendorff kom som länsman från Island till Gotland.⁷

Det är naturligt att Hans Nielsen Strelows *Cronica Guthilandorum*, 1633, funnits på ön, men jag känner intet belägg härför tidigare än 1724, då den återfinnes i bouppteckningen efter lotsen och fiskaren Johan Wise.

Att de i våra ögon naiva inskriptionerna kan ha bakom sig män av myndighet antydes av ägaranteckningarna i Peder Claussøn Friis *Norriges oc omliggende Øers sandfaerdige Beskriffvelse ...*, Khvn 1632. Boken påminner dessutom än en gång om Gotlands delaktighet i en vidsträckt stormakt. Dess pärm innehåller förutom en uppräkning

av olika varor som råg, korn, fläsk, ost, talg, tjära med oövad hand en notis: »Denne Baag hörer mig Dirik Bottvalde thill med Rette / Der for thör der ingen medh mig om hende traette. Dirick Hindrick Sönn / med / Egen Handt Anno 1657«. Didrik Henriksson Botvalde var storbonde, köpte 1649 gården med samma namn i Gothem.⁸

I bondehänder har slutligen även ett exemplar av 1550 års vackra *danska bibel* råkat. Jämte prydliga latinska noter av en lärd hand från 1500-talet rymmer den också anteckningar, på svenska, samt gubbar och klotter daterade 1798. Den rustike kommentatorn har tydligen bott på Anderse i Vamlingbo. Det kan vara en kyrkobibel, kanske från Sudret, som kasserats vid försvenskningen.

Den utmärkte danske tonsättaren Mogens Pedersens *Cantus. Pratum spirituale. Det er Messer, psalmer, motetter, som brugelig ere udi Danmark og Norge*, Khvn 1620, ett pionjärverk i luthersk kyrkosång och ett prov på den höga musikkulturen i Kristian IV:s Danmark, har ägts av en Johan Wollter. Det kan vara den Visbyborgmästare som 1684 skänkte predikstolen till domkyrkan där.

Adeln tycks inte alls vara representerad bland våra kända tidiga bokägare. Även om Gotland inte hade någon godsägaradel, fanns det dock företrädare för ståndet i administrationen och militären, nämligen på Visborgs slott med dess högadlige länsman och väl även någon adlig officer eller civilämbetsman. Den tid det här gäller är t.o.m. en storhetstid för kulturell livaktighet bland dansk aristokrati, som även räknade det som god ton att samla och studera böcker. Länsmännen på Visborg utgjorde inga undantag. Strelow framhäver några av dem som bildade män och bokägare, och framför allt hade Christoffer Valkendorff gjort sig bemärkt som en av Köpenhamns universitets största gynnare. Bl.a. hade han till sitt kollegium där skänkt sitt privatbibliotek om 95 band. På slottet kan också, som redan omtalats, ha förvarats resterna av öns medeltida bokskatt. Visborgs slott kan alltså mycket väl ha varit en litterär miljö som spred impulser.⁹

Kyrka, präster och lärare som bokägare

Den viktigaste basen för en boklig kultur var utan tvivel kyrkan med prästerna och lärarna – egentligen samma yrkesgrupp. Likväl

har den basen varit både smal och osäker. Lemkes herdaminne, Levins uppsatser i Kyrkohistorisk Årsbok och Rørdams kyrkohistoria talar om 1500-talet som en tid av förlamning och förvirring för Gotlands kyrka. Det rådde brist på präster, de som fanns tycks inte sällan ha varit ett yrkesmässigt och moraliskt bottenskrap. Exempel finns på att ön fungerade som förvisningsort för misslyckade och asociala akademiker från huvudlandet. Man bör inte vänta sig mycket av lärdom eller studieintresse hos 1500- og 1600-talets gotländska präster, och ambitionerna har inte stegrats av någon högre skola på ön – den i Visby var dock bara trivialskola. Många av de böcker med gammal gotländsk proveniens vars förvärvssätt vi känner till har ärvts eller köpts under ägarens studieår. Sedan han väl fått ämbete på den isolerade ön, har böcker varit svåråtkomliga och mindre viktiga.

Biblioteket bevarar några böcker som tillhört kyrkan som institution redan under dansk tid. Det är inte omöjligt att fler kan påträffas ute i kyrkorna. Biskoparnas visitationsrapporter under 1800-talet omtalar stundom sådana fynd, t.ex. »*En dansk alterbog*» från 1564 och en *psalmbok* från 1593 i Ganthem. Biskop von Scheele fann 1889 i Gothems kyrka ett exemplar av Hans Thomissøns *psalmbok* 1569, Danmarks första kyrkopsalmbok. Belfrage nämner (s. 33) ett exemplar av Peder Palladius *evangeliebok* i Vall och ett av Thomissøns *psalmbok* i Vamlingbo. Det äldsta kända exemplaret – i en upplaga från ca. 1610 – av Hans Christensen Sthens älskade och sönderlästa andliga visbok *En liden Vandrebog* har påträffats på Gotland.¹⁰ Den redan omtalade illa åtgångna bibeln från 1550 hör hit. En ordinantia, *Den rette Ordinantz*, Khvn 1582, grundlagen för den nya kyrkan, i Säveskolan, bär på pärmen stämpeln Atlingbo 1584 och inskriptionen *Liber ecclesiae Atlingboe Anno 1652 Johannes Olai pastor ibidem*. Därmed förlänges Johannes Olais tid i Atlingbo med ett år – Lemke känner hans tjänstetid där först från 14 dec. 1653 – men framför allt ges ett exempel på den långsamma försvenskningen. Ännu sju år efter Brömsebrofreden är tydligen dansk gudstjänstordning aktuell så nära Visby som i Atlingbo. Man påminner sig att skolan ännu 1670 som gåva tog emot Cordt Gabrielsens danska bibel.

Från Lojsta kommer ett exemplar af Peder Palladius handbok *Alterbog* med predikotexter och ritual i en upplaga från 1580. Den bär inskriften *Ad usum ecclesiae Lösted*, men den rymmer också ett personligt meddelande från en församlingspräst (omtalat av Lemke): »Anno 1581 kom jeg, Her Söffren Mattzsson Collding til Lösted sogn for en fattige Guds ord thener og drog fra dennem Anno 1589 for deris forraederi (skrivet med runor) skyld.« Det är tydligen prästen och inte bönderna i Lojsta som på 1500-talet använder runor som chiffer.¹¹ Landsarkivet förvarar ett exemplar av Niels Jespersens *Graduale* från kyrkan i Burs och ett från Barlingbo.

På svenska finns både *Nya testamentet* från 1526 och *Bibeln* från 1541 och 1703, men de har kommit till biblioteket långt senare. Det inventarium från 1745 som senare skall omtalas nämner en »*Keyzers svenska bibel i 4:o*» samt en *svensk psalmbok*, men veterligt är ingendera bevarad. Till den första uppsättningen av svenska handböcker från biskop Spegels tid kan höra en *handbok* från 1671, deponerad av Väskinde församling. Den kan ha flera motsvarigheter ute i kyrkorna.

Ett exempel på den problematiska kvaliteten på Gotlandsprästererna är Lauritz Jensen i Vall, död 1593. Han var en bråkstake och skojare, som beredde sin biskop och sin länsherre bekymmer, han tycks ha sysslat med svartkonst och kanske bedrägeri. Men han var begåvad och inte utan lärdom. Han skrev poesi som trycktes, och han blev stamfar för den för Gotlands kultur så viktiga prästsläkten Neogardarna. Han fick underligt nog sina ämbetsbröders förtroende att vara med och representera Gotland vid hyllningen i Lund 1584 av arvfursten Kristian IV. Vi har i behåll två böcker ur hans ägo, bägge försedda med fromma och lärda sentenser.

En *bibel*, tryckt i Leyden 1520, bär hans namn – *emptus a Lauren-tio Joannide Vallense Eccl. ministre 4 daleris anno /15/75* – det är det tidigaste förvärvsår vi känner för en bok på Gotland. Den har också marginalnoter av åtminstone två händer, ett årtal 1532, sannolikt för ett tidigare köp, samt sentensen *Jehova nostra studia gubernat*, vilket kan betyda någon tidigare ägare med initialerna JNSG. Det är lockande att föreställa sig att det sista G är ett symbolum för Gothlandus, Gotlänning. Därmed skulle bokens gotländska proveniens

bli ännu tidigare. Boken har gått ur släkten till Källungeprästen Lars Persson Wigman, död 1732, som gifte sig med änkan efter en Neogard, och har först 1833 hamnat i läroverkets bibliotek.

Däremot har Lucas Osianders kommenterade latinska översättning av *Esra*, *Nehemja* och en rad andra av Gamla testamentets böcker, Tübingen 1576, följt Neogardarna oavbrutet till 1811, då den av dödsboet efter den sista prästen av släkten donerades till biblioteket. Och vi kan följa bokens väg från början: 1576 har den köpts av Andreas Jensen Mariager, välkänd präst och vältalare, kyrkoherde i Nicolai församling i Köpenhamn. Denne dog 1582, och följande år sålde arvingarna boken till Lauritz Jensen, som tydligen begagnade vistelsen i huvudlandet för att hylla tronföljaren även till att köpa böcker. Volymen ärvdes av hans son, »Nicolaus Vallensis Gothlandus» (1584-1661), som kallade sig Gardeus, blev prost i Garda och av gotlänningarna vald till superintendent.

Biblioteket har flera prov på Neogardarnas och Gardellarnas (Gardearnas) litterära intresse och släktpietet (och kanske också goda ekonomi, som tillät dem att slippa sälja dödsboet på auktion). Nils Neogard (1647-1724), kyrkoherde i Östergarn, har ägt Johannes Loccenius *Synopsis juris publici et privati*, Göteborg 1673, ett pionjärverk i svensk statsrätt, holländaren Petrus Cunaeus (1586-1638) *De republica hebraeorum*, Amsterdam 1666, och den tyske reformationshistorikern Johannes Sleidanus (omkr. 1507-1556) skolbok i världshistoria *De quatuor summis imperiis*, Frankfurt a.M. 1672. Verklig boksamlare tycks Lars Neogard i Östergarn (1683-1758) ha varit. I sin *Cicero*, Linköping 1678, gåva av en Petrus Weller, kanske den som slutade som bagare i Visby, skriver han 1703: Auxit numerum libror. meum (den har utökat mitt antal av böcker).¹² Flera böcker som köpts och ärvts av släktmedlemmar finns bevarade. Wolfgang Musculus kommentar till *Psaltaren*, Basel 1599, har förvärvats av den ovannämnde Nicolaus Laurentii Vallensis, 1663 ärvts av hans son och efterträdare Jöns Nilsson Gardeus, som dog barnlös 1681, och övergått till kyrkoherden Jöns Dalman i Sanda, död 1742.

Den för Gotlands bildningshistoria så viktiga släkten Lutteman är tidigt representerad i det bevarade bokbeståndet. En *tysk foliobibel*, tryckt i Wittenberg 1626 (Fornsalen), har ägts av prosten Johan Lut-

teman i Burs (1641-1711), som däri noterat en myckenhet släktkröniker. Tyvärr saknas titelbladet, som kanske gett uppgift om volymens öde före 1668, året för Luttemans första anteckning.

Någon av de båda Augustin Hildebrand, fadern kyrkoherde i Eskelhem, död 1716, eller sonen, 1716 adjunkt i Vall, har ägt den tyske katolske polemikern Caspar Scioppius (1576-1649) *Minerva sanctiana, hoc est Francisci sanctii Brocensis De Causis lingvae latinae commentariis*, Padua 1663, och den franske mystikern Pierre Poiret (1646-1719), *De eruditione solida, superficialia et falsa ...* Frankfurt a.M. & Lpz 1694.

Georg Wallin meddelar (*Analecta* Tom III s. 459) att Othemsprästen Andreas Laurentius Find ägde en *Terentii Comediae*, Strassburg 1496, som, tydligen efter hans död, vilken bör ha skett vid mitten av 1600-talet, tillföll biblioteket. Boken finns med i Fåhraeus inventarium 1745, och ännu Fohlin spar den 1772 jämte två andra volymer som »curieuse för sin ålder skul». I P.A. Säves stora katalog från slutet av 1830-talet saknas den. Det är skada, ty det är en inkunabel av hög klass, rikt illustrerad med träsnitt – inte »kopparstycken» som det heter hos Fåhraeus och Fohlin. Man vågar emellertid hoppas att den inte förstörts. Under slutet av 1700-talet var respekten för inkunabler rätt väl utvecklad, och det är inte osannolikt att klenoden bytts bort eller sålts. Den döljer sig kanske i någon samling, och den bör vara lätt att identifiera med hjälp av ägaruppgiften och ett av Wallin citerat distichon: »O utinam saperem, rebus fortasse futuris, consulerem miserae prospiciens animae.«¹³

Kvar finns däremot en samlingsvolym, bunden i pergamentband av 1500-talstyp, som bl.a. innehåller två andra inkunabler, nämligen Caesars *Commentarii* och Ciceros *Epistolarum familiarum libri XVI*, båda Venedig 1494; därtill kommer Aelius Antonius, *Dictionarium*, 1520. Den senare skriften bär det okända ägarnamnet H.V. Armstorff, och hela volymen har ett flertal anteckningar. Det tidigaste eller kanske nästtidigaste namnet kan tolkas som »sum Ludovici Munthenii Mechleniensis«, alltså Ludvig Munthenius från Mecheln. Det kan vara en tidig medlem av den sedan dansk-svenska släkten Munthe, som mycket riktigt antas härstamma från Flandern och som tycks haft Ludvig som släktnamn.¹⁴ Till Danmark har boken

förts av Petrus Fabricius Hafniensis, som köpt den 1581 i Rostock, studieort för många unga danskar. Sedan kommer en Olaus O. Blichweel Arhusiensis och en Nicolaus Olai Arhusiensis, både oidentifierade danskar. Men med näste ägare kan vi befinna oss på Gotland. Det är Nicolaus Christierni, som kan vara Lemkes Nils Christensen i Fardhem, död 1638 och född i Viborg 1603. Det ger en förbindelse med de föregående ägarna, bägge av tillnamnet att döma med jydsk bakgrund även de. Men 1633 förvärvas boken av Nicolaus Petrejus Tidsted (även han från Jylland), och därmed är vi säkra: han var stadskaplan i Visby 1628 och dog 1642. Sedan kommer utan årtal Henricus Schachtius, som kan vara den äldre, kyrkoherde i Källunge och död 1639, men snarare är den yngre, 1630-89, rector scholae i Visby och pastor där och sedan i Fole, en problematisk man som avsattes för sina danska sympatier och dog i Köpenhamn, stödd av Thomas Kingo. Inte sällan är bibliotekets böcker efterlämningar efter udda individer.

Redan 1634 hade enligt Wallin Andreas Andreae Spandreth Ripensis (från Ribe) vid sin avgång från rektoratet i Visby till skolan skänkt ett exemplar av *Calepinus polyglottlexikon*, »Cornucopiae», ymnighetshornet som det gemenligen kallades. Ambrosius Calepinus (1436-1510) var en italiensk augustiner munk, och hans lexikon ett standardverk, utgivet i flera, av andra författare utvidgade upplagor. Arbetet finns medtaget i Fåhræus inventarium 1745, som »alldeles sönder», och det ersattes 1774 av tre bröder Gardell med det nuvarande exemplaret. Det var inte nytt då heller, tryckt i Basel i slutet av 1500-talet, och det hade ägts av en lång rad Gardellar och Norrbyar, den förste tydligen Johannes Bartholini Norrby, 1667-1731, präst i Garda. Men han har förvärvat ett krigsbyte: en anteckning visar att boken katalogiserats för något bibliotek, snarast jesuiternas, i Olmütz (Olomouc) i Mähren, vilkas bibliotek Lennart Torstensson 1642 under trettioåriga kriget erövrade och förde till Sverige att fördelas på olika lärda institutioner; flera volymer kom småningom ut i öppen marknad.¹⁵

Christian Matthias slutade som teologie professor i Kristian IV:s akademi i Sorö. Hans *Typica totius theologiae sacrae delineatio*, Hamburg 1629, köptes 1647 i Visby (comparat. Wisb. 1647 cum in vel-

ucro ...) av stadskaplanen Jacobus Munchius Hauniens. Vi kan alltså komplettera Lemkes uppgifter om denne med att han var köpenhamnare. Men intressantare är uppgiften om köpet i Visby. Det är det första belägget för ett bokköp i denna stad, som förmodligen inte hade någon något så när fast bokhandel förrän med konsistorieamanuensen Martin Gustafssons halvt privata bokförsäljning på 1790-talet. En rekommendation från kanslikollegiet till konsistoriet i Visby att ta initiativ till en boklåda har nog blivit utan resultat.¹⁶ Man har fått nöja sig med bokbindares och andras tillfälliga lager, möjligen någon hitrest bokförare, och naturligtvis köp vid fastlandsresor och med transaktioner – som väl i detta fall – med begagnade böcker kunderna emellan. Jakob Munk har överlåtit boken till sin kollega konsistorienotarien Gabriel Daneus, sedan kyrkoherde i Vall, och denne har 1670 lämnat den till sin svärson och efterträdare Göran Oxenvaldt.

Havdhemsprästen Georg Turitz (1602-50) ägde ett präktigt folio-exemplar av Erasmus Roterodamus ofta som skolbok begagnade samling av latinska och grekiska sentenser *Adagiorum chiliades quator*, Basel 1551. Efter okända mellanled blev dess ägare 1682 Baltzar Hermanni Schmitt, då en tolvårig skolpojke, son till prästen i Burs och död 1705 som komminister i Dalhem. Han hade 1702 skänkt den till den ovannämnde boksamlaren Lars Neogard, då ung komminister i Ardre. Severinus Petri Lindenlöf, död 1754 som pastor i Barlingbo, förvärvade 1685 en präktig *tysk bibel*, tryckt i Wittenberg 1671.

En lärobok i grekiska, M. Mirabellus, B. Amanthius och F. Tortius, *Novissima polyanthea* ..., Frankfurt 1617, köptes i Leipzig 1636 av en student Ericus Petraeus Smolandus, som sedan blev slottspräst i Visborg, pastor i Gothem och prost, han dog 1697. Boken vandrar sedan mellan några oidentifierade men tydligen gotlänningar – Niclas Lylof Schmidt gothl. (förmodligen Nils Lyloff Schmidt (1673-1752), rådman och viceborgmästare i Visby), Ferdinand Zellbellus, 1693 – det fanns en hovkapellmästare med samma namn i Stockholm på 1770-talet – och rector scholae Johan Schomacher (1691-1737) samt, 1718, till dennes släkting adjunkten Israel Dalman, död 1742 i Hablingbo.

De gotländska prästerna läste inte bara teologi. En kuriös rimmad *Chronica oder Beschreibung aller römischen Keyser ...* författad av en Adolarius Rotha och utgiven i Magdeburg 1594, har tidigt ägts av en okänd Andreas Jensen men inköpts i Stockholm 1684 av Erik Poyes, tydligen gotlänning.¹⁷ En »visiteur«, lägre tulltjänsteman, Erik Poyes begrovs 12 aug. 1724 i Visby. Boken har 1705 kommit att ägas av Dalhemskomministern Johan Löfqvist (1675-1758) och sedan gått vidare till andra präster på ön. Boken är interfolierad och, tydligen av Löfqvist, fullskriven med predikoutkast. Men pastor Löfqvist har också fört in en vacker vårvisa i fem strofer av okänd författare. I den figurerar Orfeus och Euterpe – som den klassiskt obildade pastorn läser fel – tillsammans med Nordens lärka, näktergal och t.o.m. stare. Den första strofen lyder:

Lustige visor, lifliga qväden,
liufliga toner, frisk up och gläden
hierta och sinne.
Ni hos mig finne
ligt en liuflig vår.
Blolomsternerne öfvas i sit prål,
Näcketergal sjunger lärkans skål,
Löf på trån qwicknan (!),
Sjelfva starren (=staren) sticknar
Om han sig ej yttra får.¹⁸

En annan Poyes, Göran, har ägt en exempelsamling i retorik, Jacob Crucius (1579 – efter 1635, rektor vid latinskolan i Delft) *Suada delphica*, Amst. 1665, och efter Dalhemsprästen Arnold Erasmi Felderman (f. 1659) har vi Plautus *Comoediae*, Amst. 1630. Jacob Diraeus, lärare i Visby och död 1717 som kyrkoherde i Hangvar, har 1670 förvärvat Jornandes *De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis*, Lugd. Batav. 1597, samt den därmed sammanbundna Paulus Warnefridus (Diaconus), *De gestis Langobardorum libri VI*, Lugd. Batav. 1595.

Ibland är det i deras pojkår vi möter böckernas ägare. På gränsen till vuxenåren står Johannes Christiani Gothlandus, som 1645, tydligen såsom student i Köpenhamn – han levde 1623-1697 och blev

kyrkoherde först i Ardre och sedan i Hejnum – utförde en prydlig avskrift av den strängt ortodoxe professorn och biskopen Jesper Rasmussen Brochmands föreläsningar *Epithome systematis theologiae*, en gängse lärobok i dogmatik. Den är häftad i en pergamenthandskrift, en mässbok från början av 1400-talet. Sådana handskrivna kompendier var vanliga i den gamla bokfattiga tiden, bibliotekens handskriftsamlingar har gott om dem; Visby läroverksbibliotek har några från 1800-talets mitt. Men det har även tryckta böcker, framförallt klassiska auktorer, som visar att de fungerat som läxböcker: ägarlängden kan följas från någon vuxen lärld eller student till ägare som genom handstilen, glosor mellan raderna eller vanvördigt klotter, fula gubbar och sköna damer, kan antas ha varit skolpojkar. Somliga av namnen kan identifieras och därmed datera och lokalisera förvärven.

En samlingsvolym som räddats av den ovannämnde Eric Johan Brun innehåller i ett primitivt band, kanske utfört av Brun själv, tre värdefulla ting. Däri ingår Vergilius *Bucolica*, Leipzig 1519 (titelbladet saknas), och *Georgica*, kommenterad av Herman Torrentinus, Leipzig 1516, samt Erasmus Roterodamus bekanta sentenssamling *Collectanea adagiorum veterum*, Hagenau 1519. *Bucolica* har i texten rikliga svenskspråkiga skolpojks-glosor, med 1600-talsstil eller möjligen äldre: widja, sääff, speenar, walmoga. *Georgica* ger namnet på en okänd Lars Petri Norby, säkert gotlänning. Erasmus slutligen innehåller flera oläsliga ägar-namn men också några läsbara, däribland Henricus Schachtius, som väl är den yngre med det namnet, samt Matthias Schachtius, den senare med förvärvsåret 1677. Det bör vara den förres son, född i Visby 1660 och död 1700 som skolrektor i Kerteminde på Fyn. Han var en flitig författare men också musiker, och skrev Europas kanske äldsta musiklexikon, *Musicus Danicus eller Danske Sangmester*, färdigt 1687 men tryckt 1928.¹⁹ *Georgica* rymmer även glosor, och på omisskännelig danska: mødinge (sterquilinum), pibesiug (valetudinarius) och andra. Boken har tydligen lästs av en danskspråkig pebling, man får väl anta i Visby.

En annan Vergilius, *Bucolica*, *Georgica et Aeneis*, Basel 1534, i vars ägarlängd en gotlänning tidigt finns med, tillhör Chapmansskolan i Karlskrona, tidigare stadens läsesällskap. Dess förste kände ägare är

ingen mindre än rikskanslern Niels Kaas, som 1593 skänkte boken till Johannes Andreae Brassenius (= Jens Andersen Brasen, som enligt Wibergs *Præstehistorie* år 1584 var kyrkoherde i Ulbjerg och Lynderup?). Näste ägare synes ha varit Johannes Palaemon Viborgensis (präst i Glud och Hjarnø?), som 1634 sålde boken till en Johannes Georgius Gothlandus, vilken tyvärr inte kan identifieras.²⁰

Även Johann Sturms utgåva av en *Thesaurus ciceronianus lingvae latinae*, Strassburg 1587, har tidigt befunnit sig på Gotland. Den innehåller också den danska glosor: forsverer (forsværger), afftor (aftoer, avtvättar), necter (nægter), frarøver, affskygger, fraholder, fraløber, tilføyer, modsiger, skrivna med 1600-talsskrift. Ett tidigt, knappt läsbart namn kan tydas som Laurentius ... Gothus. Därtill kommer åtminstone 10 namn av vilka några kan läsas och några av dessa identifieras. I tänkbar ordningsföljd: Martinus Andreae, Laurentius ... 164..., Laurentius Schachtius (inskriven vid Uppsala universitet 1647, kanske densamme som den föregående), Petrus Bomgardus (död 1677 som pastor i Sjonhem), Nicolaus Ruht (väl en son till Olof Nilsson Ruht i Barlingbo, död 1709?), Erik Sandelius (pastor i Hangvar, 1670-1716), Petrus Severini Lindenlöf (död 1739 som adjunkt i Barlingbo), Johannes Facht (antingen kyrkoherden i Vall, 1733-1817, eller hans son med samma namn, lektor och sedan kyrkoherde i Hablingbo, 1778-1850). Boken har tydligen använts som textbok för studenter under (tidigt) 1600-tal och därefter som skolebok mer än 100 år sedan den trycktes.

Böckerna och dansktiden

Den viktigaste händelsen för Gotland under 1600-talet är givetvis övergången från Danmark till Sverige, med dess politiska, ekonomiska och kulturella konsekvenser. Det anses att skiftet försiggick långsamt, att det präglar hela andra hälften av seklet och att det på allvar satte in först under Haquin Spegels korta tid som superintendent, 1680-85. Även i de bevarade böckerna kan man finna material för att besvara frågor rörande nationalitetsförändringen. Det styrker den gängse åsikten.²¹

Redan har exempel givits på att dansk ordning, enligt kyrkohandbok och bibel, kunnat användas i offentliga institutioner på ön långt

efter Brömsebrofreden, och de danska glosorna i skolböckerna kan tyda på att man i skolan länge undervisat även på danska. Danska andaktsböcker i bouppteckningarna ännu på 1730-talet låter ana att den enskilda fromheten länge hållit fast vid detta språk. Men Spegel anses ha skrivit sina tidiga psalmer till populära, av gotlänningarna redan kända melodier för att vänja gotlänningarna vid det nya språket, och rätt snart krävde den svenska regeringen att Gotlands präster, vilkas lojalitet var nödvändig för att genomföra försvenskningen, skulle utbildas i Uppsala. Men man frågar sig om inte de unga gotlänningarna, som väl inte alltid var övertygade om att nationsskiftet skulle bestå och som ville trygga sig en karriär även under ett förnyat danskt regemente, i det 1665 grundade universitetet i Kiel såg en möjlighet att slippa ta ställning. Kiel låg i Holsten, som stod i nära om än ofta omstridd förbindelse med Danmark, men som också hade de bästa kontakter med Sverige. Vi har flera exempel på kulturella förbindelser mellan Gotland och Kieluniversitetet. Det vore intressant att leta efter gotlänningar i dess matrikel under 1660- och 70-talen. Nils Larsson Neogard i Östergarn studerade 1668-72 i Kiel. Matthias Schacht begynte sina studier 1678 i Köpenhamn men övergick 1679 efter freden i Lund till Kiel, Rostock, Leipzig och slutligen Uppsala. Även bibliotekets böcker kan ibland peka mot Kiel. Wolfgang Schonleders *Apparatus eloquentiae*, Leipzig 1687, köptes 1692 i Kiel direkt från författaren av en M. Lundenius. Denne sålde den till en Berthel Johannis Strachoun, tydligen gotlänning (mantalskommissarien hos Lemke, s. 245?), som 1708 överlät boken till Berthel Nilsson Neogard, hans kusin och då student, död 1732 som komminister i Ardre.

Dominicus Baudius *Poemata*, Amsterdam 1640, har köpts av en Petrus Svensson Visbuensis i Kiel 1669. Lemke känner ingen gotlandspräst med det namnet, men Wallins »Anteckningar om Visby skola«, i avskrift i läroverksbiblioteket, omtalar att studenten, sedan prästen Wilhadus Herculis 1663 blev illa hanterad av en annan student Petrus Svenonius. Det kan vara vår bokägare, som sökt sig till Kiel, där en examen erbjöd möjligheter i två nationer.

Lars Bacherus i Follingbo (1698-1734) förvärvade 1701 efter en Nils Smith (troligen köpmannen på Klinte Nils Schmidt, som dog

just 1701), den tyske läkaren Rudolph Goclenius *Physiognomia et Chiromantica specialia* ..., Hamburg 1661, en handbok i spådomskonst, till vilken han f.ö. uttalar sin djupa misstro. Men dess förste ägare är en Jacobus Hermanni Tonningensis (från Tønning), som köpt den i Kiel 1666. Hans symbolum tyder ytterligare på att han är holstenare (Jesum Habens Tutus Habitat = Holstenius).

Och naturligtvis levde förbindelserna med Danmark kvar. Gotlänningar måste haft släkt där, handelsstaden Visby hade affärskontakter med Danmark, och det låg på de resande studenternas väg till kontinenten. Nils Neogard, han som legat i Kiel som ung, befann sig 1701 i Köpenhamn och fick då i gåva av läkaren Marcus Heerfordt den danske medicinen och polyhistorn Ole Borchs (Olaus Borichius) *De antiqua urbis Romae facie*, Khvn 1687. Hans son Lars, född 1683, köpte 1706 sin Lasse Lucidor, *Helicons blomster*, Stockholm 1688, som student i Köpenhamn.

Samtidigt visade sig resultaten av de svenska påtryckningarna. Gotlänningarna for alltmer till Uppsala och även till Lund. Arnold Felderman, f. 1659 och död som pastor i Dalhem, redan omnämnd som ägare av en Plautus, studerade i Köpenhamn innan han flyttade över till Uppsala. Petrus Ronander (1651-1740) satsade på det gamla landet, men han utbildades i Uppsala och köpte där 1673 Johannes Schefferus lärobok i retorik *De stylo exercitiisque ejus*, Uppsala 1665. Petrus Norrby (1673-1730) köpte 1693 i Stockholm den tyske orientalisterna August Pfeiffers (1640-1698) *Dubia vexata scriptae sacrae*, Lpz & Frankfurt a.M. 1692 (Landsarkivet), och 1695 i Uppsala sin Johannes Gerhard, *Disputationes isagogicae*, Jena 1663. 1696 förvärvade Erik Sandelius (1670-1716), väl mera av antikvitetsintresse, som Uppsala-student den tryckta polemiken mellan kung Sigismund och hertig Karl, *Sigismundi regis mandata*, Stockholm 1596-97.

En *Horatius*, tryckt i Basel 1527 (Landsarkivet), har efter okända ägare 1682 förvärvats i Uppsala av en okänd Nicolaus Ljungblom. Kort därefter har den emellertid övertagits av en gotländsk student, Erik Johan Bahr, sannolikt den som var inskriven vid universitetet 1680 och som lämnade den lärda banan för att bli livdrabant. Är det samme Erik Bähr (familjenamnet har även denna form), som 5 maj 1685 i Stockholm köpte Wilhelm Blaeu, *Institutio astronomica*, Am-

sterdam 1668?²² Hans Horatius tycks emellertid ha stannat i släkten. Den har ägts av Christian Herlitz, som nog var den som, född 1702, försvann som sjöman och ogift, och därefter dennes broder Johan Herlitz, född 1705 och död som kyrkoherde i Fole 1779. Men näste ägare är Herlitz svåger Peter Bahr, konsistorienotarie och död som utnämnd kyrkoherde på Fårön 1768. Boken har sedan vandrat vidare till välkända gotlänningar: Nils Norrby, Johannes Neogard, Henrik Lyth och till sist Matthias Klintberg. Dess gotländska ägarlängd kan alltså följas utan avbrott genom 300 år.

Konkurrenter till gotlänningarna om prästjänster på ön har varit svenska studenter, som sett en chans att vinna ett tidigt levebröd där, kanske inte alltid välsedda av sin församling, vilken talat ett annat språk, men dess mer av överheten, emedan de främjade försvenskningen. Från Sala i Västmanland kom 1683 till Kräklingbo Samuel Petri Sahlamontanus. Han medförde till den främmande miljön en samling av ca 50 *svenska predikningar*, de flesta tryckta i Västerås, och han har därmed försett Visbybiblioteket med en rad sällsynta tryck från denna stads 1600-tal. Till ön bragte han också en *svensk bibel*, den som tryckts i Lübeck 1622 (Fornsalen), en dopgåva till hans son från en kvinnlig släkting hemma i Västmanland.²³ En annan samling svenska kyrkliga tryck, av stockholmsprästen *Petrus Laurentius Gothus Tingstadiensis*, från 1609-1610, har 1669 förvärvats av P. Johansson Poyes och efter honom av en Johannes Heisch, kanske den som dog 1716 som kollega i Visby (Wallins ovannämnda skolhistoria). Som hjälp vid den kyrkliga administrationen har väl även tjänat en samlingsvolym begynnande med *Privilegia utaff ... drottning Christina ... giffna biskoparne och meenige prästerskapet*, tryckta i Västerås 1650. Utom tryck med kyrkliga förordningar från 1637 till 1655 innehåller samlingen även handskrifter, av olika händelser, med kyrkorättsliga svenska texter från 1569 till omkr. 1650. Inga uppgifter om ursprunget har spårats, men samlingen tycks ha anknytning utom till Västerås även till Karlstads stift.

Det finns – eller har funnits – böcker i biblioteket som visserligen inte med ägaranteckningar kan styrka en tidig gotländsk proveniens, men som har andra indikationer för en sådan. Därvid har förstås antydningar som pekar mot Danmark stor betydelse för be-

stämningen. Hur har t.ex. i biblioteket hamnat Peder Palladius översättning av den danska reformationens tyske kontaktman Johannes Bugenhagens *Vor Herris Jhesu Christi pinis historie*, tryckt i Köpenhamn 1575, utan ägarnotering men med tillskrivna böner på danska från samma tid? Hur har vi fått hit den bekante tyske kompositören Philip Dulichius (1562-1631) musikverk *Centuria octonum et septenum vocum harmonias sacras* ... Stettin 1607-1608? Det är skrivet för ett bröllop mellan en hertig av Stettin och en dansk prinsessa, och en av delarna är tillägnad dansken Holger Rosenkrantz, »den lärde«, vilkens kontakter med Gotland senare ska tas upp. Även författaren till den redan omtalade *Typica totius theologiae sacrae delineatio*, Hamburg 1629, köpt i Visby 1647, Christian Matthias, har anknytning till Danmark och Rosenkrantz. Det samma gäller den berömda Daniel Cramerus, författare till *Biblischer Wegweiser*, Strassburg 1629.

Fåhraeus inventarium, rekonstruktion av 1600-talets skolbibliotek

Den tidigast kända och länge enda institutionsägda boksamlingen på Gotland var skolans. Vi har redan mött några data för läroverksbibliotekets framväxt: 1634, då rektor Spandreth skänkte ett lexikon, 1650- eller 60-talet, då Andreae Laurentius Finds Terentius förvärvades, 1665, då Cordt Gabrielsen donerade sin bibel, och 1670, då denna blev skolans egendom. Under Spegels tid samlades gåvor till skolan och gjordes också inköp, däribland även böcker (för elevernas bruk) som Cornelius Nepos, Caesar, Curtius, Cicero och Terentius men även Comenius *Orbis pictus* (Steffen, Richard, »Visby skola under 1600-talet«, *Gotlandsposten* 1929-1930, kap. 13). Häradsdomaren Jacob Chronander skänkte 1682 fyra böcker till »den studerande ungdomen i Visby«. En av dem, Baudius *Epistolae*, Amsterdam 1647, finns i Landsarkivet, och en inskrift i boken berättar om gåvan. En okänd titel donerades 1685 av apologisten Sveno Brithman Smolandus (Wallins ovannämnda anteckningar).

Fylligare och säkrare uppgifter begynner 1745, då conrector Johannes Fåhraeus som nybliven bibliotekarie inventerar biblioteket. Inventarieförteckningen återfinnes i Riksarkivet (Bibliographica) och med något avvikande text i Säveskolans arkiv i Visby. Den har,

som den själv omtalar, föregåtts av åtminstone en tidigare, nu försvunnen, inventering, nämligen från Johan Schomakers rektorat (1728-37). Fåhraeus lista återges här efter skolans version.

Opwist uti Cons. d. 11. Junii 1745.

Öfwersedt på Ven. Consii befallning d. 21 Junii 1749.

Catalogus öfver the Wisby Trivial Schole tilhörige Böcker, uprättat 1745 d. 29 April.

In folio.

Lexikon Calepini aldeles sönder.

En Dansk Bibel mycket söndrig.

En Dansk Bibel något rifwen.

En Dansk Bibel hel god, utgifwen af K: Christ: IV.

Lexicon Graeco Latinum anonymum.

Joh. Hartongii Lexicon Graeco latinum.

Terentius med Kopparstycken. Argent: 1496.

Trenne Danske Note Böcker.

5 Concert böcker.

Basilii Fabri Thesau: erudit: Scholast: edit: 1726.

Florilegium Josephi Langii, upförd efter Dr Lyhts berettelse at hafva warit til städes uti Rector Schomakers tid: men är icke nu funnen.

2^{ne} band Land Kartor Homanni sive Atlas Scholasticus, 2 exemplar. brukas uti Scholan:

In Quarto.

Cluveri historia mundi.

Joh: Ravisii Epitheta.

Några 70 Note Böcker. fants 66:

Keisers Swenska Bibel.

En svensk Psalmbok.

In Octavo.

Rudolphi pars 3^a problemat: Logicorum.

Plutarchi Ethica pars 3^a.

Novum Testamentum Graeco Latinum.
D ∞ Graeco Latinum.
Philippi Melanchthonis loci communes.
Manlii Compendium Theologicum.
Biblia Latina.
Nov: Testamentum Germanice.
M: Tullii orationes Selectae.
Pet: Rami Dialecticae. 3 exemplar.
Ferd: Pet: Payngk de vita Dei in hominibus.
Sulpitii historia sacra.
Leonh: Hutteri compendium Theolog:
Terentius latine. Muretii.
Erasmus de conscribendis epistolis.
Officia Ciceronis.
Mich: Neandri Grammatica Graeca.
Postilla Spangenbergii.
Philippi Berwaldi illustrium Poëtarum flores.
Nic: Selnecceri Paedagogia Christiana.
Plauti Aulularia.
Hesiodi opera & dies.
Logica sine titula.
Melanchthonis Physica.
Camerarii Grammatica Graeca.
Lucae Backmeisteri explicatio typorum V: Testamenti
Lubini Clavis Graecae lingvae.
Sorgeri Homerus enucleatus.
Spangenbergii Gram: Dialect: Rheto:
Theodo: Bezae & Georg: Buchanani libri 5 Psalmorum sacrorum
Davidis.

In Duodecimo.

Aurivilli Logica 2 exemplar.
Evangelia & epistolae Graece et Lat:
Comeni Vestibulum.
Baudii epistolae.
Dieterici institut. catecheticae.

Epistolae Selectiores et Breviores M:T: C.

4 Gamla Geographiska Taflor.

1 Skrift: tafla.

2 stora Trä taflor.

Oinbundne Exemplar, Köpte på Ständernas Contoir 1743.

In Folio.

Johannis Messenii Scondia illustrata, studio Joh: Peringskiöld edt:
1700, tom: omnes.

Svecia antiqua et hodierna tomi 3.

Joh: Peringskiöld monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova,
med lösa Kopparstycken.

Ejusdem monumenta Uplandica per Thiundiam.

Heims Kringla cum illustrat: Joh: Peringskiöld 2 band.

Gamla Skåne Lagen och Dahle Lagen.

Joh: Sleidani Historie om thet Andeliga och Werdsliga

Regementets tilstånd i Keisar Carl 5te tid.

Biäröa Rätten.

Historia Hialmari Regis Biarmlandiae &c: Joh. Peringskiöld.

In Quarto.

Joh: Sylvius om Christna Religionens wisshet öfwersatt effter Mor-
naei edition.

Joh: Schefferus de antiquis verisque regni Sweciae insignibus.

Vita Theodorici Regis Ostrogothorum & Italiae, Autore Ioanne
Cochlaeo, opera Joh: Peringskiöld.

In octavo.

Philippi Nicolai Historie om Jesu Christi Rike.

Förwaras wid Consistorii Acter,
sedan det influtit i Protocollet.

G. Wallin

Johannes Fåhraeus

Conrect: Schol: Wisby:

Inventeringen upprepas i samma skick när Fåhraeus 1749 som rektor lämnar uppdraget. Ett viktigt steg framåt i biblioteksutnyttjandets historia på Gotland har tagits 1772, då nästa inventering sker. Då är det bara ett femtontal av de av Fåhraeus inventerade böckerna som »nu för tiden kunna anses för nyttiga i vissa vetenskaper och språk», medan de flesta »äro föga eller intet gagnelige». Några har bundits, nämligen de 14 som köpts på »ståndernas contoïr» 1743. Ett tiotal, påfallande praktiska, har köpts till. Tre har sparats som »curieusa för sin ålder skul». Bockskåp saknas.

Det radikala dokumentet är sammanställt av rektor Sven Fohlin (1718-89) och framlades för konsistoriet 1772. Då var Fohlin sjukledig, och man undrar om inte en del av äran för den moderna bibliotekssynen får tillskrivas hans vice rektor fr o m 1771, Martin Sturtzenbecker. Dennes anteckningar i flera skänkta böcker och även hans egna donationer under hans fem år som ansvarig för skolan tyder på intresse för biblioteket. Men på allvar togs skolans biblioteksfråga upp först 1797, då den nykomne biskop Johan Möller, kanske sekunderad av sin unge amanuens Martin Gustafsson, kritiserar rektor Lars Lyth för att denne inte som skolordningen föreskrev och som var vanligt i andra stift uttagit en avgift för biblioteket från präster vid befordran och från deras efterlevande vid dödsfall, och inte heller gjort någon katalog. Nu börjar det komma in bokgåvor – kanske efter biskopliga vinkar – men också pengar, och en planmässig accession blir möjlig. Biblioteket kallas nu stifts- och skolbibliotek. Den första stora donationen var prostens Luttemans 1818, som en förberedelse för gymnasiet 1821.²⁴ Den första verkliga katalogen kan med hjälp av böckernas sista tryckår dateras till slutet av 1830-talet och bör vara utförd av den unge Per Arvid Sæve, ordinarie collega 1835. Det är efter denne, så viktig för Gotlands kulturliv, som skolan i våra dagar fått sitt namn.

Vi går igenom Fåhraeus inventarium.

»Lexicon Calepini aldeles sönder» har redan omtalats. Det är sannolikt Spandreth's exemplar från 1634, nu utnött men först 1773 ersatt med bröderna Gardells. De två skadade danska biblarna saknas, medan »en dansk bibel hel god, utgifven af Christian IV», bör vara Cordt Gabrielsens. Det anonyma grekisk-latinska lexikonet är

svårt att identifiera, förmodligen har Fohlin utrangerat det. Johannes Hartongius lexikon är dennes bearbetning av ett verk av den berömda schweiziske naturvetenskapsmannen och bibliografen Conrad Gesner, som dog 1565, i sitt studierum, dit han lät sig föras för att få dö på den plats som varit honom kärast i livet. Upplagan är tryckt i Basel 1550, och boken är bunden i ett präktigt samtida band med knäppen och rester av medeltida pergament i ryggen; som ram på titelbladet har använts Hans Holbein d.y:s träsnitt med allegorien om den grekiske filosofen Cebes. Dess förste ägare bör kunna utläsas som en okänd Petrus Andreas Fregdomünthus, därpå en dansk, Johannes Severini Malmogius Nylle (?), sedan, kanske 1584, Petrus Andreae, därefter minst fem osäkra eller oidentifierade danskar: i sannolik följd Georgius Petri, Johannes Wilhelmi (1619), Petrus (?) Wilhelmi (1629), Christianus Wellejus (1632), samt Lauritz Weile Cymber. Därmed upphör proveniensnoteringarna, och det kan tyda på, att boken någon tid efter 1632 för gott hamnat i en institution, t.ex. Visby skola.

Men det märkvärdigaste med Gesners lexikon är det »*passionale*» med 11 handkolorerade träsnittsbilder – den tolfte, Nattvarden, saknas – som klistrats på pärmens insidor. Det var ett vanligt sätt att förvara träsnitt, och det har skett efter 1584, eftersom bilderna täcker detta skrivna årtal. Passionsserier var ett uttryck för senmedeltidens intensiva personliga fromhetsliv – paralleller var de »stationer» och »kalvarieberg» som för andakten kunde placeras i kyrkan eller i naturen. Efter en period av tvekan togs genren upp av reformationen. Den nådde sin höjdpunkt med Dürer, men även Cranach har skurit ett *passionale*; och ett av god kvalitet utfördes 1573 af dansken Lorenz Benedikt. I Sverige utkom 1600 ett illustrerat *passionale* till text av Luther.²⁵

Visbybilderna är en provinsiell och förmodligen rätt sen produkt, och de går tillbaka till flera olika förebilder av skiftande ålder. 7 av bilderna visat sig vara grova kopior efter Ulmtryckaren Johann Zainers *Geistliche Auslegung des Lebens Jesu*, från 1485. Två har till förlaga Dürers bilder i *Lilla passionen* (1510) av Getsemane och Fottvagningen, den senare i den version som Lorenz Benedikt följer i sitt ovannämnda *passionale* av 1573. Medan de nämnda stilistiskt tillhör

den gotiska traditionen, visar Korsfästelsen modernare renässansdrag. Korsbärandet åter är av en ålderdomlig, gotisk typ. Jag har inte funnit dess förebild – den finns inte hos Zainer, som för denna bild har ett annat format.

Det tyder på en rätt primitiv kulturmiljö att man ännu vid slutet af 1500-talet – eller senare – utförde eller nyttjade och ville bevara dessa enkla tryck i en stil delvis från föregående sekel. Bilderna kan vara danska, men troligare är väl att de är tyska. Tyska bokförlagare reste långt in på 1600-talet runt i landet och salubjöd böcker och bilder. Att träsnittsserierna efterliknade mycket gamla bilder är inte ovanligt. Ett parallellfall till Visbybilderna kan vara Mads Vingaards utgåva under mitten av 1500-talet av en dödsdans, som till större delen kopierar en bekant Lübeckerdödsdans från 1489. Lägg dock märke till att Visbyserien omsorgsfullt avlägsnat allt i förlagorna som erinrar om katolsk tro: glorian, Veronicas svetteduk och annat.

Vi återvänder till Fåhraeus inventarium.

Om »Terentius med kopparstycken«, dvs träsnitt, har redan talats. Den saknas idag, liksom de efterföljande musikalierna. Borta är också Basilius Fabers (tysk skolman, ca 1520-ca 1575), *Thesaurus eruditionis scholasticae*, 1726. De nuvarande tre exemplaren, från 1692, 1717 och 1726, är alla senare förvärv. Josef Langius *Florilegium* – som också saknas – bör vara *Anthologia seu Florilegium locorum communium*. Langius (f. ca 1610) var matematiker och grecist i Freiburg in Breisgau.

De två banden med homannska kartor är inte de nu bevarade. Av kvarterna finns kvar den holstenske teologen och historikern Johannes Cluverus (Johann Kliefer) bekanta och mycket använda *Historiarum totius mundi epitome*, Leyden 1631. Men »Keisers svenska bibel« är borta liksom psalmboken, och alla musikalierna, ett viktigt material för den tidens skola, som ju var starkt engagerad i kyrkomusiken. Borta är också Ravisii Epitheta. Johannes Ravisius, med tillnamnet Textor, var en fransk humanist, död 1524, författare till skådespel och dikter men framför allt till åtskilliga i skolorna både i Danmark och Sverige nyttjade handböcker i retorik och estetik.

Inte heller oktaverna och duodeserna har undgått Fohlins säkert motiverade kassationsnit. Det enda som veterligt räddats till vår tid

Handkolorerade träsnittsbilder (också s. 33), en passionsserie, som efter 1584 klistrats på pärmens insidor av Johannes Hartongius bearbetning av Conrad Gesners lexikon (Basel 1550).

Bilderna är en provinsiell och förmodligen rätt sen produkt, som går tillbaka till flera olika förebilder av skiftande ålder. Trycken kan vara danska, men troligare är väl att de är tyska.

är en samling brev och tal av Dominicus Baudius, 1519-1613, professor i vältalighet i Leyden. Den prydliga och välbevarade duoden, en upplaga från Amsterdam 1647, har utrangerats 1772 som inaktuell men tydligen förvärvats av någon privatperson och småningom via Matthias Klintberg hamnat i Visby landsarkiv. En inskrift omtalar att den 1682 »jämte tre andra« skänktes till skolan av häradsdomaren Jacob Chronander, »judex territorialis«. Det försvunna ska, i den mån det kan beläggas, presenteras nedan. Däremot är alla de 1743 på ständernas kontor inköpta böckerna bevarade, och eftersom rektor Fohlin meddelar att han låtit bokbindaren Christian Berg binda dem, har vi ett gott tillfälle att studera denne visbyhantverkarens skicklighet.

Om den sorgliga bakgrunden till 1743 års förvärv berättar Samuel E Bring i *Lychnos* 1937. Efter statsbankrutten efter Karl XII:s död utsåldes till reapriser restupplagan av de böcker som det statliga antikvitetskollegiet förlagt och av vilka de flesta var avsedda att upplysa världen om stormakten Sveriges rikedom och stolta traditioner. Då försäljningen gick trögt, rekommenderades institutioner som stod under kronans inflytande, såsom magistrater och konsistorier, att köpa.²⁶ Det var alltså en fosterländsk gärning, kanske inte helt frivillig, när man i Visby förvärvade hela 13 av den till 18 titlar uppgående serien. Sedan fanns det tydligen inte pengar kvar att binda böckerna för eller skaffa ett skåp för dem. Förmodligen har köpet av de för skolan föga nyttiga praktverken gått ut över böcker som man verkligen behövde.

Det som försvunnit kan emellertid i regel – några försök har redan visats – rekonstrueras med författare och ofta även titel. Medan de helt slumpvis bevarade eller dokumenterade enskilda bokförvärv som vi hittills behandlat bara tillåter mycket begränsade slutsatser rörande Gotlands bokkultur i forna dagar, så bör vi ha rätt att bygga mer på titlarna i Fåhraeus förteckning. De utgör dock en sammanhållen grupp i en institution med ett bestämt syfte. En svaghet är förstås att vi inte vet vad som till äventyrs kan ha kasserats före Fåhraeus. Det är förmodligen det som man läst flitigast. Bakom en eventuell utrangering kan också ligga en kulturpolitisk avsikt. Så är det påfallande att det på danska bara finns kvar biblar och inga av

t.ex. Bartholins, Jersins eller Resens berömda och i Danmark normalt använda läroböcker.

Det är klart att vi måste avstå från att försöka identifiera de av Fåhraeus nämnda bibeleditionerna och klassikerutgåvorna, så mycket mer som skolan i dessa dagar av bokbrist kanske inte kunde göra en viss upplaga av en text obligatorisk. Vi kan bara konstatera att man ägde *Nya testamentet* på grekiska, latin och tyska och en *bibel* på latin. Och det stämmer både med tidens danska och svenska kursplaner att man hade utgåvor av *Ciceros* tal och brev och Melanchtons annotationer till hans *De officiis*, samt *Plautus* och *Terentius* komedier, de senare, utom i 1400-talsutgåvan, som väl knappast kom i praktiskt bruk, utgivna av den franske humanisten M. A. Muretus (1526–1585). Man hade *Plutarchos* essäer *Ethica* och *Severus Sulpicius* antika världshistoria *Historia sacra*, kanske i Åboutgåvan 1669. Den store tjeckiske pedagogen *Amos Comenius*, starkt knuten till Sverige, har sin latinska lärobok *Vestibulum januae* (första uppl. 1633). Dess föregångare *Janua linguarum reserata* (1631) och hans mest berömda verk, den språkliga bilderboken *Orbis sensualium pictus* (1658) finns också, men de förvärvades långt senare.

Anmärkningsvärt är att man i en trivialskola, där grekiska föga studerades, hade så mycket grekisk filologi: lexika, bibeltexter, *Homeros* kommenterad av tysken Sorger (död 1633, en upplaga kom i Frankfurt 1625), *Hesiodos*, grammatikor av den bekante tyske pedagogen *Michael Neander* (1525–1595, olika uppl. kom 1553, 1564, 1565), den berömde *Joachim Camerarius* från Leipzig (1500–1574), Melanchtons gode vän, den välkände skolmannen *Eilhard Lubin* (1565–1621), född som danske kungens undersåte och med tiden verksam som professor i Rostock.

Även retoriken, som ju stod grammatiken nära, är rikare representerad än man kunde vänta på det lärdomens lågstadium som trivialskolan utgjorde. Man finner inte bara *Plutarchos* och *Cicero* utan även *Erasmus Roterodamus* bekanta handbok om konsten att skriva brev, den nämnda antologien av Josef Langius och en oidentifierad, av någon av de båda tyskarna Filip Berwald, far (1453–1505) eller son (död 1518), någon upplaga av den protestantiske predikanten Johann Spangenberg (1484–1550) *Erotemata trivii seu Grammati-*

cae, rhetoricae, dialecticae questiones (första uppl. 1541), och slutligen ett urval av nederländaren Dominicus Baudius (1519-1613), professor i vältalighet i Leyden. Theodor Beza (1519-1605) var grekprofessor i Schweiz, reformert liksom Georg Buchanan (1506-1582), den skotske humanisten och kyrkopolitikern, bekant från Maria Stuarts historia. Båda översatte de *Psaltaren* till latinsk vers, och smarta förläggare utgav deras gemensamma verk i olika samlingsvolymer. Att de var kalvinister behöver inte ha generat i en dansk skola; den danska kyrkan var åtminstone tidvis och länge tolerant mot de reformerta. Kristian IV var för resten svåger med kungen av Skottland.

Av filosofi och logik har man, utom ett bekant verk av Marburg-professorn Rudolf Goclenius (1547-1628), *Problemata logica* (1589 och senare delar och upplagor), samt ett defekt arbete av okänd författare, hela tre exemplar av den store Petrus Ramus (1515-1572) *Dialectica* ... – hans inflytande var stort i svensk och inte mindre i dansk pedagogik ännu vid 1600-talets ingång. Senare avtog det men höll sig länge kvar i rikets utkanter. Och äntligen ett svenskt arbete: Uppsalaprofessorn Petrus Aurivillius (1637-1677) mycket använda och ofta omtryckta *Elementa logica peripathetica*, vars första upplaga kom 1672.

Teologien slutligen, skolans absoluta huvudämne, företrädes naturligtvis alltså av Melanchtons *Loci communes*, pluggad av generationer av skolpojkar i hela den lutherska världen och en av de sju böcker som en dansk präst enligt 1537 års ordinantia var skyldig att äga.²⁷ (Dessutom fanns hans *Physica*, som var en klassisk lärobok i »artes reales» överhuvud, inte bara fysik). Manlii *Compendium theologicum* har jag inte lyckats identifiera. En Johannes Manlius samarbetade med Melanchton som läroboksförfattare men han var huvudsakligen naturvetenskapsman, och en Jacob Manlius eller Mennel (1540-1590) var historiker. Däremot var Leonard Hutterus, död 1616, en berömd teologiprofessor i Wittenberg, »Luther redivivus». Hans lärobok *Compendium theologicum* översattes tidigt både till svenska och danska. Tyska teologer och pedagoger av efterluthersk, strikt ortodox skola är också Nicolaus Selnecker (1530-1592), en av konkordieformelns författare (det kunde också vara

hans son med samma namn), Lucas Backmeister (1530-1608), professor i Rostock (eller likaledes hans lika benämnde son), och Johann Spangenberg (1484-1550), författare till en tysk postilla för barn, som utkom i flera danska översättningar. Någon av dem kan ha nyttjats vid andaktsstunderna i Visby skola. Dietrici *Institutiones catechetichae*, första upplagan 1620, är en elementär bok i dogmatik, författad av Conrad Dietrich, superintendent i Ulm (1575-1639). Det var en vanlig lärobok, det måste ha varit den som var den beskedlige Eskelhemsprästen Hildebrands enda bok, hans *Vademecum*, sedan han vid en hemresa från Rostock förlorat allt sitt övriga bibliotek (Lemke, s. 296). Ferdinand Petrus Payngk slutligen verkar obetydlig i det magistrala sällskapet. Han var bara en ung dansk student, när hans lilla skrift, *De vita Dei in hominibus* 1628 trycktes i Rostock.

Går biblioteket tillbaka till dansktiden?

Fåhraeus inventarium innehåller 67 titlar, vilket kanske inte är så dåligt för en trivialskola på 1700-talet. Ännu i början av 1800-talet var t.o.m. de svenska gymnasiebibliotekens bestånd ytterst små och universitetsbibliotekens inte mycket talrikare. Professorn och lektorn fick reda sig med sitt privata bibliotek, och eleverna, i den mån de idkade bredvidläsning, vilket inte just förutsattes i tidens pedagogik, måste ofta lita till enskilda lån av en vänlig lärare. Skolbibliotek i modern mening växte fram först under slutet av 1800-talet.²⁸ Läroverksbiblioteket i Visby var sannolikt, liksom dess motsvarigheter på andra håll, avsett för lärarna och genom fjärrlån för studieintresserade präster på landet samt, tidvis och i princip, men knappast i verkligheten, för stadens borgare. Utlåningen var säkert obetydlig.

Ett elevbibliotek fanns av allt att döma också, men bestod bara av ett fåtal uppslagsböcker, som lexika, förvarade i klassrummen. Där emot sålde skolan läroböcker i kommission till eleverna. För övrigt fick dessa nöja sig med avskrifter och med köp på auktioner och ur bokbindarens och andras högst tillfälliga lager.

De 67 titlarna är, som vi sett, nästan alla välkända läroböcker eller lärda verk, men för ett skolbibliotek i mitten av 1700-talet har de inte varit lämpliga. Rektor Fohlin hade säkert fog för sin sanering

1772, när han av dem, förutom de nya av statens kontor inköpta 13 samt de tre antikviteterna, godkände bara fyra titlar; därtill kom nio nyförvärv av mer praktiskt innehåll. Av Fåhraeus böcker är några uppenbarligen i dåligt skick, några är defekta delar av större verk, och några är av allt att döma allt för speciella för både lärare och elever. Samlingen verkar vara ett av okända anledningar bevarat fragment av ett bibliotek varom vi ingenting kan veta med säkerhet. Ändå kan man möjligen i denna rest urskilja två drag, som pekar i samma riktning och som kan ge den mening.

Det ena är böckernas år 1745 rätt höga ålder. Av ca 40 något så när daterbara kan bara fem med säkerhet placeras till tiden efter 1600-talets sista årtionden (Basilius Faber 1726, Homanns kartor omkr. 1700, den svenska bibeln och psalmboken, Aurivillius *logica* tidigast 1672). Ytterligare två kan vara rätt sena svenska utgåvor, Sulpitius Severus och Hutter. Men de allra flesta är eller kan vara mycket gamla, nämligen om man får döma av författarens dödsår eller av året för den första upplagan. Det ska genast medges att 1700-talets lärda och skolmän inte hade samma krav på böckernas aktualitet som vår tids. Eskelhemsprästen som så högt skattade Dietrichs katekes från 1620 dog 1716, och Visbypojkarna ovan använde tydligen ännu i slutet av 1600-talet en *Cicero* från 1587. Och fyndet i landsarkivet av Baudius *Epistolae* i ny upplaga från 1647 – Baudius dog 1613 – som skänktes till skolan 1682, jämte tre andra böcker om vilka vi ingenting vet, bör mana till försiktighet. Ändå är det anmärkningsvärt att så många av titlarna i 1745 års bibliotek författats mer än hundra år tidigare. Minst 20 tillhör 1500-talet. Man kan tänka sig två anledningar till denna Visbybibliotekets ålderdomlighet, och naturligtvis en kombination av båda. De är tyvärr vanliga inslag i våra biblioteks historia, stora lika väl som små.

En förklaring kan vara att biblioteket till mycket stor del byggt på gåvor, utan större möjlighet för bibliotekarien att välja vad som för tillfället behövs. Vi har redan antytt att bokbeståndet inte särskilt väl motsvarar behovet i en *trivialskola*. Man har donerat något man själv kunde undvara, något man förvärvade i sin studerande ungdom för länge sedan. Sterbhuset har lämnat den avlidne prästfars största klenod, nu inaktuell. Men man har också ansett att biblioteket var den

lämpliga förvaringsplatsen för allt som man fann gammalt och fornt och kuriöst, däribland böcker.

En annan förklaring kunde vara att biblioteket fått en tidig samlad start, kanske redan under Gotlands danska tid. Ovan har behandlats några böcker utanför Fåhraeus inventarium som genom anteckningar visar att de funnits här under eller i varje fall kort efter dansktiden, samt andra för vilka detta kan misstänkas på grund av deras författare eller ämne. Samma möjlighet gäller förstås de av Fåhraeus böcker, tillsammans ca 15, som kan beräknas ha utgivits före 1645 och för vilka ingen annan proveniens är känd. Men därtill kommer, och det är samlingens andra karakteristikum, att så många av inre skäl, t.ex. författarskap eller dedikationer, är orienterade mot Danmark. Det gäller bl.a. arbeten av tyska skolmän som med sina läroböcker och undervisningsmetoder introducerades i Danmark under 1600-talets början, ett för dansk skolpolitik expansivt skede. Är biblioteket i sin grundstomme en donation från tiden före 1645?

Det finns flera episoder i Gotlands historia framför allt under 1620-talet att hänga upp en biblioteksdonation på. En är Jens Høgs tid som länsman, 1627-1633. Om honom har Strelows *Cronica Gutthilandorum* åtskilligt gott att säga, däribland att han »forglemte ey heller Vissby Skole«. Skolans brand och omedelbara återuppförande 1627, på kung Kristian IV:s personliga tillskyndan – han hade besökt ön 1624 – och just genom Jens Høg, kan ha gett anledning även till att upprätta, eller återupprätta, ett bibliotek, och då rimligtvis genom gåvor. Slutligen förekommer i för Gotland intressanta sammanhang riksrådet Holger Rosenkrantz, »den lärde«, teolog, skolpolitiker, boksamlare och donator på det kulturella fältet. Han besökte Gotland 1618 och 1624, och flera av böckerna, med deras koncentration kring Danmark, samlar sig dessutom kring just honom.²⁹ Kan han ha donerat av sitt eget, av författarna till honom skänkta bokbestånd?

Johannes Cluverus kom från Ditmarsken, var alltså danske kungens undersåte; han blev professor i teologi vid Sorø akademi, som grundats av Kristian IV men planerats av Rosenkrantz, vars studiekamrat och vän han var. Detsamma gäller Eilhard Lubin, vän med flera danska lärde och själv född som danske kungens undersåte.

Backmeister d. ä. var Rosenkrantz lärare och t.o.m. husvärd under studietiden i Rostock, dessutom informator för Kristian III:s söner och hovpredikant för hans änka. Backmeister d. y. var Rosenkrantz vän och korrespondent. Studenten Payngk synes ha varit hans skyddssling, dennes skrift, vars existens i Visby verkar så omotiverad, är tillägnad Rosenkrantz. Conrad Dietrich bad honom om hjälp för en avliden kollegas efterlämnade. Philip Dulichius musikverk, varav en del tillägnats Rosenkrantz, har redan omtalats (s. 25). Det kan tilläggas att av författarna till böcker utanför Fåhraeus lista som kommit i bibliotekets ägo först sent, men som funnits på Gotland redan på 1600-talet, Christian Matthias (s. 25) även han kom från Ditmarsken, var Rosenkrantz studiekamrat och genom denne erbjöds professuren i Sorø, men avböjde. Daniel Cramerus (s. 25) var hans ungdoms »hovmästare«, dvs informator, och livet ut intime vän. Slutligen Spangenberg, postillans författare, som nämnt väl känd och flitigt översatt i Danmark.

Är dessa danska kontaktpunkter i Visbybibliotekets äldre böcker en tillfällighet? Beror de helt enkelt på att Danmark under decennierna omkring 1600 spelade en större roll i tidens lärda värld än Sverige? I så fall kunde måhända de mot dansk kultur orienterade böckerna lika väl ha förvärvats i Sverige. Eller betyder det att gotlänningarna har dansk högadels intresse – Høgs eller Rosenkrantz eller bådas i samverkan – att tacka för begynnelsen till sitt bibliotek, som sedan för en lång tid stannade i växten? Är Visby trivialskolas bibliotek i sin början ett, blygsamt, uttryck för det livliga kulturlivet i Kristian IV:s Danmark?

Dr. phil. Svend Gissel har varit vänlig att läsa mitt manuskript och jag tackar för hans nyttiga anmärkningar.

LITTERATUR OCH NOTER

I allmänhet hänvisas till Sundberg, Bo, »Läroverksbiblioteket« i Bohman, L., utg., *Ett landsortsläroverk. Studier kring Visby gymnasium 1821-1971*, Sthlm 1971, samt Björkegren, R., *När Gotland var danskt lydland*, Visby 1931. – Belfrage, E., *1600-talspsalm. Literaturhistoriska studier*, Lund 1968. – Dannert, L., Huvuddragen av Gotlands politiska historia. I: *Boken om Gotland*, 2, Visby 1945. – *Dansk biografisk Leksikon*, Khvn 1933-44, och ny (3.) utg. 1979-84. – Fabricius, L. P., *Danmarks kirkehistorie*, bd. II, I, Khvn 1936. – Gierow, Krister, *Den evangeliska bönelitteraturen i Danmark 1526-1575*, Lund 1948. – Helander, P. J., *Haqvin Spegel. Hans lif och gärning intill år 1693*, Uppsala 1899. – Helweg, Ludvig N., *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen*, 2. udg., I-II, Khvn 1857-83. – Jöcher, Chr. G., *Allgemeines Gelehrtenlexicon*, I-IV, Lpz 1750-51, med fortsättningar, V-VII, 1784-87, 1810, 1813, 1897. – Levin, J., Införandet af svenskt kyrkoskick på Gotland. (*Kyrkohistorisk årsskrift*, 1903), Uppsala 1903. – Lindström, C., *Anteckningar om Gotlands medeltid*, I-II, Visby 1892-95. – Lemke, O. W., *Visby stifts herdaminne*, Örebro 1868. – Nielsen, Lauritz, *Boghistoriske Studier til dansk Bibliografi 1550-1600*, Khvn 1923. – Nielsen, Lauritz, *Den danske Bog*, Khvn 1941. – Rørdam, Holger, *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621*, I-V, Khvn 1868-77. – Steffen, Richard, »Visby skola under 1600-talet«, *Gotlands-Posten* 1929-30. – Steffen, R., Skola och undervisningsväsen. I: *Boken om Gotland*, 2, Visby 1945. – Walde, Otto, *Storhetstidens litterära krigsbyten*, I-II, Uppsala 1916-20. – Wallin, Georg, *Analecta Gothlandica*, I-III, MS i avskrift i Landsarkivet, Visby. – Ysander, T., Ur Gotlands kyrkoliv. I: *Boken om Gotland*, 2, Visby 1945. – Åberg, Å., *Västerås mellan Kellgren och Onkel Adam. Studier i provinsens litterära villkor och system*, Västerås 1987.

1. Åberg 1987 s. 92 ff.
2. Karstedt, Peter, *Studien zur Soziologie der Bibliotheken*, 2. Aufl., Wiesbaden 1965.
3. Lindström, C., II, s. 190-191. Uppgiften först hos Ziegler, Jacob, *Scandia*, Strassbourg 1532: »Est hodieque fertilitate agri et arce et monasteriis insignis, in reliquis est Caenobium ordinis Benedicti apud quod est bibliotheca circiter duum milium et auctorum et codicum veterum«. Cochlaeus, *Vita Theodorici*, 1544, citerar Ziegler nästan ordagrant.
4. Lindström, C. s. 15-18. – Påven sände 1517 den flandriske prästen Johan Heitner till Norden, däribland även Gotland, för att samla manuskript (Schottenloher, Karl, *Bücher bewegten die Welt*, I, Stuttgart 1968, s. 86).
5. Nielsen, Lauritz, *Dansk Bibliografi 1482-1600*, I-II, Khvn 1919-35, nämner Poul Andersen Medelbys arbete i 8 exemplar. Visbyexemplet känner han inte.
6. Christiern Pedersens läkarbok, Danmarks första tryckta, har utgivits i facsimil med inledning av Poul Hauberg, Khvn 1934. Lauritz Nielsen, *Dansk Bibliografi 1482-1600*, känner av läkarboken och Om Urtevand 12 resp. 13 exemplar. Visbyexemplaren är honom obekanta. – Om danska läkare under 1500-talet se

- Rørdam, III, s. 354. Uppgiften om läkare på Gotland från Lemke, s. 517-518. – Om Rasmus Mattsønn se Gotland: Extra skattemantal 1614. Avskrift i Landsarkivet, Visby, efter original i Riksarkivet, Köpenhamn.
7. Sydow, Carl Otto von, & Finnbógi Gudmundsson, »Af Jónsbókareintaki i Visby«, *Landsbókasafn Íslands. Árbók* 1984, Reykjavík 1986. Attributionen av biskop Gudbrands handskrift bestrides av Einar G. Pétursson och försvaras av Finnbógi, båda i *Landsbókasafn Íslands. Árbók* 1985, Reykjavík 1987. – Om Christen Tønnebinder och Hans Lollik, se Visby församlings dödbok 1661-1747, Register i Landsarkivet.
  8. Om Didrik Botvalde, se Revisionsbok för Gotland 1653.2. Medeltredingen, Visby 1979.
  9. Se bland annat Petersen, Carl S., *Afhandlinger til dansk bog- og bibliotekshistorie*, Khvn 1949, s. 116ff.
  10. Walde, Otto, Psalmförfattaren Hans Christensen Sthen och hans Vandrebot. *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 1938, s. 65ff., och dens., Ett sällsynt danskt tryck. *Gotländskt arkiv*, 1938, s. 34ff.
  11. Om användning av runor i nyare tid, se Jansson, Sven B. F., *Runinskrifter i Sverige*, Upps. 1977, som ger flera gotländska exempel, men främst Thorsen, P. G., *Om Runernes Brug til Skrift udenfor det monumentale*, Khvn 1877 (Bihang till utgåvan av Codex runicus. Skaanske Lov).
  12. Om Lars Gardell som boksamlare se Carlander, C. M., *Svenska bibliotek och exlibris*, 2. uppl. 1904, IV:2, s. 564.
  13. Terentiusupplagan omtalas av Hans Sallander i dennes *Medeltidens boktryckerihistoria*, 1959, s. 44, som även visar en av verkets vackra helsidesillustrationer.
  14. Munthe, Ludvig W:son, *Munthe-slåkten från medlet af 1000-talet till närvarande tid*, Helsingborg 1883.
  15. Om krigsbytet från Olmütz (Olomouc) se Walde, I, s. 228ff.
  16. Om rekommendationen, se Lemke s. 547, som återger texten. Consistoriet tycks inte ha svarat (Schück, Henrik, *Den svenska förlagsbokhandels historia*, II, 1923, s. 124). Ännu 1827 hade Visby »ingen bokhandel i öppen bod« (Rinman, Sven, *Svenska bokförläggarföreningen 1843-1887*, 1951, s. 24).
  17. Om Poyes se Steffen, R., Personnotiser, 1600-talet, MS i Visby landsarkiv.
  18. Visan är okänd för Svenskt visarkiv.
  19. Om Matthias Schacht, se *Dansk biografisk leksikon* och *Sohlmans musiklexikon*.
  20. Utterström, Bengt, *Läsesällskap och lånebibliotek i Karlskrona 1794-1863*, Karlskrona 1959.
  21. Se Björkegren, Belfrage, Helander, Levin och Ysander.
  22. Enligt uppgift i Gustaf Collbergs bibliotekskatalog (Visby landsarkiv P250 Collberg, BI:2).
  23. Mera om Samuel Petri Sahlamontanus, se Åberg, Åke, Johannes Rudbeckius världskarta och några andra nyfunna Västeråstryck i västmanländska kyrkobibliotek, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 1971, s. 129ff.

24. Se Sundberg, Bo.
25. Om passionalen, se bl.a. Gierow, 1948. Om bilderna se främst Schram, Albert, *Der Bilderschmuck der Frühdrucke*, V, *Die Drucke von Johann Zainer in Ulm*, Lpz. 1923, men även Nielsen, Lauritz, *Den danske Bog*, Khvn 1941, Paulli R., *Lorentz Benedicht*, Khvn 1920, och Sthyr, Jørgen, *Dansk Grafik 1500-1800*, Khvn 1943.
26. Bring, Samuel E., »Sveciaverket och dess text«, *Lychnos* 1937.
27. De övriga föreskrivna böckerna var: *Bibeln*, *Luthers postilla*, *Melanchtons Apologia confessionis augustanae*, *Luthers lilla katekes*, *Institutiones visitationis Saxoniae* samt *ordinantian själv* med liturgien.
28. Någon framställning av de svenska skolbibliotekens utveckling finns inte. Viktiga uppgifter dock i Tarschys, Karin, *Svenska språket och litteraturen*, 1955. Om elevbiblioteket i Visby se Steffen, R., 1929-30, och *Boken om Gotland*, 2, Visby 1945.
29. Andersen, J. Oskar, *Holger Rosenkrantz den lærde*, Khvn 1896, samt artiklarna om Rosenkrantz i *Dansk biografisk Leksikon*, XX, Khvn 1941 (av J. Oskar Andersen) och 3. udg., XII, Khvn 1982 (av Leo Tandrup). – Strelow, s. 400, 402. – Någon biografi om Jens Høg känner jag inte.